

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 80ο · ΤΟΜΟΣ 160ος · ΤΕΥΧΟΣ 1795 · ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2006

Οι ψυχαναλυτικές ιδέες
και ή έπιροή τους σήμερα

Έκατόν πενήντα χρόνια
ἀπό τή γέννηση τοῦ Φρόυντ (1856-1939)

W.H. AUDEN
ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΖΑΒΑΡΑΣ
ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ
ΘΑΝΑΣΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΩΤΑ ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΛΕΝΗ ΤΖΑΒΑΡΑ
ΒΕΝΟΣ ΜΑΥΡΕΑΣ
ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΤΥΛΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΟΥΡΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΛΑΡΗΣ

Θησαυρίσματα
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

Μηνολόγιο

ΛΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΣΦΥΡΙΔΗΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ
ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΕΡΡΑΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΣΙΤΣΙΡΙΔΗΣ
Χ. Χ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΑΛΛΑΣ

Δεκέμβριος 2006

Nέα Βιβλία

Γ. Κουγιουμουτζάκης-Μ. Μαρκοδημητράκη-Β. Τσούρτου

Ψυχανάλυση και ἀναπτυξιακή ψυχολογία: καιροί συνεργασίας

Στό παρόν κείμενο περιγράφουμε ἀρχικά δύο ἀπό τίς κοινές ρίζες τῆς ψυχανάλυσης και τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας. Στή συνέχεια συζητάμε τούς βαθμούς ἐπιρροῆς τῆς ψυχανάλυσης στήν ἀναπτυξιακή ψυχολογία. Στό τέλος συνοψίζουμε τά βασικά σημεῖα τοῦ κειμένου και φανταζόμαστε τή μετατροπή ἐνός δυνητικοῦ διαλόγου σέ πραγματικό, μέ στόχο τή βαθύτερη κατανόηση τοῦ πολύριζου, πολύκλωνου και πολύπτυχου τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. "Αν και λόγοι χώρου δέν ἐπιτρέπουν τή συζήτηση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας στήν ψυχανάλυση, θεωροῦμε ὅτι ὁ βαθμός τῆς ἐπιρροῆς μπορεῖ νά εἶναι ἀνάλογος μέ ἔκεινον τῆς ψυχανάλυσης στήν ἀναπτυξιακή ψυχολογία, πού περιγράφεται παρακάτω. Ή προοπτική μας βασίζεται στήν ἀναπτυξιακή ψυχολογία και ή ἐρευνητική μας δραστηριότητα ἐπικεντρώνεται στή δρεφική ἀνάπτυξη. Αύτό ἐρμηνεύει τήν ἔμφασή μας στίς ἀρχικές φάσεις τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπου.

Δύο πιθανές ρίζες

Ύποστηρίζεται ὅτι δύο κοινές ρίζες τῆς ψυχανάλυσης και τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας δρίσκονται στά ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων¹ και στή θεωρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ Δαρβίνου.²

¹ Ο Γιάννης Κουγιουμουτζάκης γεννήθηκε τό 1953 στό Ήράκλειο Κρήτης. Καθηγητής Ψυχολογίας στό Πανεπιστήμιο Κρήτης.

² Η Μαρία Μαρκοδημητράκη γεννήθηκε τό 1973 στό Ήράκλειο Κρήτης. Λέκτορας Ψυχολογίας στό Πανεπιστήμιο Κρήτης.

³ Η Βασιλική Τσούρτου γεννήθηκε τό 1970 στά Χανιά. Λέκτορας Ψυχολογίας στό Πανεπιστήμιο Κρήτης.

¹ Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Η ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη: Τό κλουβί και τά πουλιά», στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (ἐπιμ.), Ἀναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ήράκλειο 1995, σ. 663-711.

² D. Schulz, *A History of Modern Psychology*, Academic Press, Σάν Ντιέρχο 1981.

Ἡ ἔννοια τῶν σταδίων ἀνάπτυξης –κοινή σέ πολλές θεωρίες τῆς ψυχανάλυσης καὶ τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας— συναντᾶται μέ σαφήνεια στόν Σόλωνα, τόν Ἡράκλειτο, τόν Πλάτωνα καὶ τόν Ἀριστοτέλη. Στούς δύο τελευταίους δρίσκουμε ἐνδιαφέρουσες ἀναφορές στήν ἐπίδραση τοῦ παιχνιδιοῦ στήν ὄντογένεση. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἀνάπτυξη ἔξαρταται εἴτε ἀπό τή φύση εἴτε ἀπό τήν ἀνατροφή εἴτε ἀπό τήν ἀλληλεπίδρασή τους ὑπάρχει στόν Πλάτωνα καὶ συζητεῖται λεπτομερειακά ἀπό τόν Ἀριστοτέλη, ὁ ὥποιος προχωρεῖ σέ συγχριτική ἀναπτυξιακή θεωρηση τῆς ἐφηβικῆς, τῆς μέσης καὶ τῆς γεροντικῆς ἡλικίας. Ἡ ἴδεα ὅτι τά νηπιακά ψυχολογικά τραύματα μπορεῖ νά ἐπιδράσουν ἀρνητικά σέ ἐπόμενες φάσεις τῆς ἀνάπτυξης καὶ ὅτι ἡ ἀνάπλασή τους δρᾶ θεραπευτικά, ὑπάρχουν στό μάθι τῆς –(οίονεί;) ψυχαναλυτικῆς— θεραπείας τῆς ψυχογενοῦς ἀτεκνίας τοῦ "Ιφικλου ἀπό τόν Μελάμποδα.³ Ψυχαναλυτικές ἔννοιες πού συναντοῦνται διάσπαρτες στά ἔργα τοῦ Πλάτωνα εἶναι π.χ.: ὁ λιθιδινικός ἔρωτας, ἡ μετουσίωσή του σέ γνώση, ἡ ἀμφιθυμία, τό ἔχειασμένο, ἀλλά ὅχι ἔξαφανισμένο μνημονικό ὑλικό τῶν πρώτων χρόνων, ὁ ρόλος τοῦ ἐσωτερικοῦ διαλόγου (λογική-συγκινήσεις) καὶ τοῦ ἔξωτερικοῦ διαλόγου (μαθητής-φιλόσοφος/παιδί-γονέας) στήν ἀλήθεια, τήν αὐτο-συνειδησία καὶ τήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης, ἡ σταδιακή ἀνάπτυξη τοῦ ἔλλογου στοιχείου, τό πρότυπο τῆς ὑπαρξης, τῆς σύγκρουσης, τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς ἰσορροπίας τῶν τριῶν μερῶν τοῦ ψυχικοῦ ὄργανου (Πλάτων, Φρόντ),⁴ ἡ διάκριση πρωτογενῶν καὶ δευτερογενῶν διαδικασιῶν, τό ἀσυνείδητο, ἡ ἵσχυς του καὶ τό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα.⁵ Ὁ Πλάτων περιγράφει πώς τό «θηριῶδες καὶ τό ἄγριο» μέρος τῆς ψυχῆς εἰσβάλλει κατά τόν ὑπνο στά ὄνειρα, φαντάζεται ὅτιδήποτε χωρίς φραγμό, ἀκόμη καὶ «ἐπιχειρεῖν μήγνυσθαι μητρί».⁶ Ἡ ἴδεα τῆς

³ Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Ἡ Ψυχολογία καὶ ὁ φθόνος τῆς Φυσικῆς», στό Φ. Τσαλίκογλου (ἐπιμ.), *Ἡ Ψυχολογία στήν Ἑλλάδα σήμερα*, Πλέθρον, Ἀθήνα 1986, σ. 39-68.

⁴ A. W. Price, «Plato and Freud», στό C. Gill (ἐπιμ.), *The Person and the Human Mind. Issues in Ancient and Modern Philosophy*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 1990, σ. 247-270.

⁵ B. Simon, *Mind and Madness in Ancient Greece. The Classical Roots of Modern Psychiatry*, Cornell University Press, Ἰθακα 1978 καὶ Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Ἡ ἀνθρώπη ἡ ἀνάπτυξη: Τό κλουσί καὶ τά πουλιά», δ.π.

⁶ Πλάτων, *Πολιτεία*, εἰσαγ.-έρμ.-σημ. Κ. Δ. Γεωργούλη, Ι. Σιδέρης, Ἀθήνα 1962, σ. 571-572.

ἀντίθεσης λογικῆς-συγκινήσεων κατά τήν ἀνάπτυξη ὑπάρχει σαφῶς, ὅπως καί ἡ ιδέα τοῦ ἀρχικοῦ ἀδυαδισμοῦ στήν ἀρχή τῆς ζωῆς (ἀνικανότητα διάκρισης ἐαυτοῦ-κόσμου, ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ, ἐσωτερικοῦ-ἔξωτερικοῦ) ὑπάρχει ὑπαινικτικά στά ἔργα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη.⁷ Ἡ ξεχασμένη θεωρία τοῦ Ἱεροκλῆ ὅτι ὑπάρχει ἔξαρχῆς ἀναπαράσταση τοῦ σώματος καὶ τῶν μερῶν του, ἔξαρχῆς ἵκανότητα διάκρισης ἐαυτοῦ-ἄλλου (ἀρχικός δυαδισμός) καθώς καὶ ἔξαρχῆς ἀναπαράσταση τῆς σχέσης ἐαυτοῦ-ἄλλου βρίσκεται στήν καρδιά τῆς προβληματικῆς τῆς σύγχρονης βρεφικῆς ψυχολογίας.⁸

Πολύ συνοπτικά, ἡ ἀρχαία σκέψη φαίνεται νά μοιράζεται μέ τήν ψυχανάλυση καὶ τήν ἀναπτυξιακή ψυχολογία τουλάχιστον τά ἀκόλουθα: ἡ ἀνάπτυξη ὥθεται εἴτε ἀπό τή φύση εἴτε ἀπό τήν ἐμπειρία εἴτε ἀπό τίς ἀλληλεπιδράσεις τους. Ὕπαρχουν κρίσιμες περίοδοι στήν ἀνάπτυξη, ὅπου τό ἄτομο εἶναι πιό δεκτικό στήν ἐπίδραση εἰδικῶν παραγόντων ἀπ' ὅ, τι νωρίτερα ἦ ἀργότερα. Κατά τήν ἀνάπτυξη, ἡ νόηση συγκρούεται μέ τίς συγκινήσεις, οἱ όποιες κανονικά ἦ κανονιστικά πρέπει νά ἐλεγχθοῦν ἀπό τήν πρώτη. Ἡ ἀνάπτυξη εἶναι κατά τό μᾶλλον ἦ ἥττον ἀσυνεχῆς καὶ προχωρεῖ κατά φάσεις ἀπό τό ἀπλό καὶ τό ὄλικό στό πολύπλοκο καὶ τό διαφοροποιημένο καὶ πιό εἰδικά ἀπό τό ὄργανικό στό ψυχολογικό, ἀπό τό ἄλλο γ στό ἔλλογο, ἀπό τό μή κοινωνικό στό κοινωνικό, ἀπό τό ἐγώ στόν ἄλλο, ἀπό τόν ἀρχικό ἀδυαδισμό στό δυαδισμό καὶ ἀπό τά ἀντανακλαστικά στήν ἐμπρόθετη πράξη. Μέχρι καὶ τή δεκαετία τοῦ '70, πολλές ἀπό τίς παραπάνω ἀπόψεις ἥταν κοινῶς ἀποδεκτές ἀπό τό σύνολο τῶν ψυχαναλυτῶν καὶ τῶν ἀναπτυξιακῶν ψυχολόγων – ἦ ἀμφισβήτηση ἥρθε ἀπό ἐκεῖ πού μεθοδολογικά εἶχε σχεδόν ἀποκλειστεῖ, ἀπό τήν ἀναπτυξιακή ἔρευνα τῶν νεογνῶν καὶ τῶν βρεφῶν.⁹

Θεωροῦμε ὅτι μία ἀπό τίς ρίζες τῆς ψυχανάλυσης καὶ τῆς ἀναπτυ-

⁷ Βλ. Γ. Κουγιουμουτζάκης, ὥ.π., καὶ J. M. Cooper, *Reason and Emotion. Essays on Ancient Moral Philosophy and Ethical Theory*, Princeton University Press, Πρίνστον 1999.

⁸ J. E. Annas, *Hellenistic Philosophy of Mind*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1992. B. Inwood, «Hierocles: Theory and Argument in the Second Century AD», στό J. Annas (ἐπιμ.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, τόμ. II, Clarendon Press, 'Οξφόρδη 1984, σ. 151-183. G. Kugiumutzakis, «Neonatal Imitation in the Intersubjective Companion Space», στό S. Braten (ἐπιμ.). *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny*, Cambridge University Press, Καλμπριτζ 1998, σ. 63-88. A. A. Long, & D. N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, τόμ. I & II, Cambridge University Press, Καλμπριτζ 1987.

⁹ Βλ. G. Kugiumutzakis, «Intersubjective Vocal Imitation in Early Mother-infant Interaction», στό J. Nadel & L. Camaiioni (ἐπιμ.), *New Perspectives in Early Communica-*

ξιακῆς ψυχολογίας δρίσκεται στή συχνά ξεχασμένη ἀρχαιοελληνική σκέψη, χωρίς οι ὁμοιότητες νά ἀναφοροῦν τίς θεμελιώδεις διαφορές ἀνάμεσα στίς σύγχρονες και τίς ἀρχαῖες θεωρίες. Λόγω χώρου, δέν θίγουμε τίς πιθανές αἵτιες τῶν προκλητικῶν αὐτῶν ὁμοιοτήτων. Υπάρχουν πολλοί τρόποι νά «ἀντιμετωπίσει» κανείς τούς ἀρχαίους "Ελληνες συγγραφεῖς. Μπορεῖ νά τούς ἀγνοήσει λόγω τῆς ἐπιστημονικῆς οἰησης τῶν καιρῶν μας, μπορεῖ νά τούς δώσει μισή σελίδα στά εἰσαγωγικά περὶ ἀνάπτυξης ἐγχειρίδια, νά τούς ὑμνήσει ὅπως ὁ Μπ. Ράσσελ (B. Russel),¹⁰ νά τούς κατηγορήσει ὡμά ὅπως ὁ Σκίννερ (Skinner),¹¹ νά κόψει τίς γέφυρες τοῦ διαλόγου μαζί τους λόγω τῆς «ἰστορικῆς ἀσυνέχειας» και τῶν διαφορετικῶν «ἐννοιῶν» πού χρησιμοποίησαν, σέ ἀντίθεση μέ τίς «ἐπαναστατικές» ἐννοιολογικές ἀλλαγές τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων, ὅπως μέ τόση ἔπαρση κάνει ὁ Ντάνζιγερ (Danziger).¹² Γιά μᾶς ὁ μόνος δρόμος εἶναι ἔνας συνεχής διάλογος μαζί τους, γιά νά κατανοήσουμε μέ ποιά ἐννοιολογικά και μεθοδολογικά ἐργαλεῖα και κάτω ἀπό ποιές συνθήκες ἔφτασαν ἐκεῖ πού ἔφτασαν.

Τύποστηρίζεται, ἐπίσης ὅτι οι ἀνάπτυξιακές θεωρίες τῆς Ψυχανάλυσης και τῆς Ἀναπτυξιακῆς Ψυχολογίας ἐπηρεάστηκαν σημαντικά ἀπό τή Θεωρία τῆς Ἔξελιξης τοῦ Δαρβίνου, μέ τήν νιοθέτηση τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐνστικτώδους, τοῦ δυναμικοῦ και τοῦ μή λογικοῦ, τῶν σταδίων ἀνάπτυξης, τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τῆς ἐπικράτησης και τῆς συνεργασίας ἀντίθετων ἐσωτερικῶν και ἔξωτερικῶν δυνάμεων.¹³ Οι ἔννοιες τοῦ

tive Development, Routledge, Λονδίνο 1993, σ. 23-47. G. Kugiumutzakis, «Genesis and Development of Early Human Mimesis to Facial and Vocal Models», στό J. Nadel & G. Butterworth (ἐπιμ.), Imitation in Infancy, Cambridge University Press, Καίμπριτς 1999, σ. 36-59. O. Πανοπούλου-Μαράτου, «Διλήμματα πού θέτουν τά εύρήματα ἐρευνῶν μέ νεογά και δρέφη στίς γενετικές ψυχολογικές θεωρίες», στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (ἐπιμ.), Πρόσδος στήν Ἀναπτυξιακή Ψυχολογία τῶν Πρώτων Χρόνων, Πανεπιστηματές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ήράκλειο 1992, σ. 83-91.

¹⁰ B. Russel, History of Western Philosophy, Simon and Schuster, Νέα Υόρκη 1945.

¹¹ Για λεπτομέρειες βλ. Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Η Ψυχολογία και ὁ φθόνος τῆς Φυσικῆς», .δ.π.

¹² K. Danziger, Naming the Mind. How Psychology Found its Language, Sage Publications, Λονδίνο 1997.

¹³ E. G. Boring, A History of Experimental Psychology, Appleton-Century-Crofts, Νέα Υόρκη 1950. O. Πανοπούλου-Μαράτου, Παιδί, Ἐπιστήμη και Ψυχανάλυση. Οι διαδρομές τοῦ Piaget, Καστανώτης, Ἀθήνα 1998· τῆς ίδιας, «Ἀμφιδρομες ἐπιφροές μεταξύ ψυχανάλυσης και ψυχολογίας: Τό παράδειγμα τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας», περ. Ἐκ τῶν Υστέρων, τχ. 3, (1999), σ. 115-134.

δυναμικοῦ ἀσυνειδήτου καὶ τῶν δομῶν τοῦ ψυχικοῦ ὄργάνου τοῦ Φρόντη, τῆς ὄργανικῆς ἐπιλογῆς τοῦ Μπάλντουν (Baldwin), τῆς ἐξισορόπησης, τῆς ὄργάνωσης καὶ τῆς προσαρμογῆς (ἀφομοίωση, συμμόρφωση) τοῦ Πιαζέ (Piaget), τῆς ὡρίμανσης τοῦ Γκέζελ (A.Gesell), παρατίθενται, μεταξύ ἄλλων, ὡς παραδείγματα γιά τὴν ἐπίδραση τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου στήν ψυχανάλυση καὶ τήν ἀναπτυξιακή ψυχολογία.¹⁴

Ομως, στίς μέρες μας πολλοί ισχυρίζονται ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Δαρβίνου στίς δύο πειθαρχίες ἥταν ισχνή καὶ ἀποσπασματική.¹⁵ Μιά πρώτη αἰτία πού προβάλλεται γιά τήν ισχνή αὐτή ἐπίδραση εἶναι ἰδεολογική – ἀκαμπτη γενετική αἰτιοκρατία τῶν περισσότερων δαρβίνιστῶν ἀπέναντι στήν τάση τῶν ἀναπτυξιακῶν ψυχολόγων καὶ τῶν ψυχαναλυτῶν γιά τήν κατανόηση καὶ τήν βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν παιδιῶν καθώς καὶ γιά τήν μείωση τῶν ἀπειλῶν ἔξαφάνισης καὶ δυστυχίας τους λόγω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς. Μιά ἄλλη αἰτία εἶναι ἐννοιολογική – ἀσάφεια τῶν δαρβίνιστῶν γιά τίς σχέσεις φυλογένεσης καὶ ὄντογένεσης, ἐνῶ τό ἐρώτημα ἢν τελικά ἡ φυσική ἐπιλογή δρᾶ στίς ὄντογενέσεις, δέν ἔχει ἀπαντηθεῖ ἀκόμη μέ δύμοφωνία. Μιά τρίτη αἰτία εἶναι μεθοδολογική – οἱ δαρβίνιστές ἀσχολοῦνται μέ ἀπώτατους χρονολογικά γεωλογικούς, οἰκολογικούς, βιολογικούς, πληθυσμακούς καὶ ἄλλους παράγοντες πού δέν σχετίζονται αἰτιοκρατικά μέ τό ἄτομο πού ζεῖ σήμερα, ἐνῶ οἱ ἀναπτυξιακοί ψυχολόγοι καὶ οἱ ψυχαναλυτές ἀσχολοῦνται μέ ἐγγύτατους χρονολογικά, περισσότερο ἀπτούς παράγοντες, οἱ ὅποιοι πολύ συχνά συνδέονται ντετερμινιστικά μέ τήν ἀναπτυσσόμενη ζωή πού μελετοῦν. Μιά τέταρτη αἰτία εἶναι θεωρητική – οἱ ἀναπτυξιακοί ψυχολόγοι καὶ οἱ ψυχαναλυτές δέν υιοθέτησαν καὶ δέν χρησιμοποίησαν τίς ἔννοιες τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, τῆς προσαρμογῆς, τῶν συγκινήσεων καὶ τῆς λειτουργιστικῆς ἐρμηνείας τῆς ἀνάπτυξης μέ τόν τρόπο πού τίς χρησιμοποίησε ὁ Δαρβίνος στή θεωρία του. 'Αντ' αὐτοῦ, ἐπηρεάστηκαν περισσότερο ἀπό τούς Χάξλεϋ (Huxley), Χαϊκελ (Haeckel), Σπένσερ (Spencer), Λαμάρκ (Lamark) καὶ πολλούς ἄλλους ἐπιστήμονες καὶ φιλοσόφους. Τό ἴδιο ισχνή καὶ ἀποσπασματική θεωρεῖται ἡ ἐπίδραση τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας στόν Δαρβίνο.¹⁶

¹⁴ Βλ. W. R. Charlesworth, «'Ο Δαρβίνος καὶ ἡ ἀναπτυξιακή Ψυχολογία», στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (ἐπιμ.), ἀναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν καὶ Μέλλον, ὁ.π., σ. 3-34.

¹⁵ W. R. Charlesworth, ὁ.π.

¹⁶ Ὁ.π.

Τό έρώτημα της ισχυρῆς ή της ισχνῆς και άποσπασματικῆς έπιδρασης της θεωρίας της έξέλιξης στίς όντογενετικές θεωρίες της ψυχανάλυσης και της άναπτυξιακής ψυχολογίας δέν φαίνεται ότι έχει ήρει μέχρι σήμερα μά ίκανοποιητική άπαντηση, παρά τίς άναφορές τῶν Φρόντ, Γκέζελ, Πιαζέ κ.ά στόν Δαρβίνο. Παρόλο που δέν λείπουν πιο ξηπιες δαρβινικές έκδοχές γιά τό ρόλο της φυσικῆς έπιλογῆς στήν όντογένεση (π.χ. οι θεωρίες τῶν Ούάντινγκτον (Waddington) και Λιουόντιν (Lewontin)), πολλοί άναπτυξιακοί ψυχολόγοι και ψυχαναλυτές έξακολουθούν νά μήν ένσωματώνουν εύκολα στό έννοιολογικό τους όπλοστάσιο τίς δαρβινικές και τίς νεο-δαρβινικές έννοιες, μέ τόν ίδιο τρόπο που οι περισσότεροι νεο-δαρβινιστές δέν λαμβάνουν εύκολα υπόψη τους τίς έννοιες της ψυχανάλυσης και της άναπτυξιακής ψυχολογίας γιά τήν άνθρωπινη άνάπτυξη. Οι περισσότεροι μελετητές ύποστηρίζουν τή θέση της ισχνῆς έπιδρασης και τήν άνάγκη στενότερης συνεργασίας νεο-δαρβινιστῶν, άναπτυξιακῶν ψυχολόγων και ψυχαναλυτῶν.

Η έπιδραση της ψυχανάλυσης στήν άναπτυξιακή ψυχολογία

Πολλοί ύποστηρίζουν ότι ή ψυχανάλυση έπηρέασε σημαντικά τήν άναπτυξιακή ψυχολογία, άλλα συχνά δέν γίνεται άναφορά στό βαθμό έπιρροής. Στό παρόν ύποκεφάλαιο συζητοῦμε τό βαθμό έπιρροής της ψυχανάλυσης στόν Συμπεριφορισμό και στίς άναπτυξιακές θεωρίες τῶν Βυγκότσκυ (Vygotsky), Πιαζέ, Μπάουλμπυ (Bowlby) και "Εινσγουορθ (Ainsworth).

Γιά λόγους οίκονομίας δέν γίνεται άναφορά στό βαθμό έπιρροής της ψυχανάλυσης σέ άλλες θεωρίες της άναπτυξιακής ψυχολογίας (Μπάλντουν, Χώλ (Hall), Μπινέ (Binet), Ντιούν (Dewy), Γκέζελ, Μάκ-Γκρόου (McGraw), Ού. Στέρν (W. Stern), Βέρνερ (Werner), Βαλλόν (Wallon), Μπέλεϋ (Bayley), Γκίμπσον (Gibson), Μπρύνερ (Bruner), Ντ. Στέρν (D. Stern), Τρεβάρθεν (Trevarthen), Ρόγκοφ (Rogoff) κ.ά.) – έπιρροή πού εῖναι άπό έλάχιστη, μέτρια έως σημαντική.¹⁷

Στήν (άντι-άναπτυξιακή) συμπεριφοριστική παράδοση ή «άνάπτυξη» ταυτίζεται κυρίως μέ τή μάθηση, ή όποια σωρευτικά καθιστᾶ τήν «άνάπτυξη» συνεχή και χωρίς διακριτές φάσεις. Κατά τίς δε-

¹⁷ Βλ. σχετικά κείμενα στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (έπιμ.), Άναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον, θ.π.

καετίες 1940, 1950 και 1960 όρισμένοι συμπεριφοριστές προσπάθησαν νά έλέγξουν πειραματικά και νά ένσωματώσουν στίς θεωρίες τους κρίσιμες ψυχαναλυτικές έννοιες. Στό αναπτυξιακό έπιπεδο πολύ χαρακτηριστικό είναι τό παράδειγμα τής ψυχαναλυτικής έννοιας τής ταύτισης, τοῦ ρόλου της στή μάθηση και τῶν σχέσεων της μέ τή μίμηση. Άρκετοί συμπεριφοριστές πάλεψαν ἀναγωγιστικά μέ τό πρόβλημα, ἀλλά στό τέλος διαφώνησαν μεταξύ τους. Κάποιοι ύπεθεσαν ὅτι ἡ μίμηση και ἡ ταύτιση είναι ἔνα ἐνιαῖο φαινόμενο, γιατί ύπηρετεῖται ἀπό τούς ἴδιους μηχανισμούς (όρμη, νύξη, ἀντίδραση, ἀμοιβή),¹⁸ κάποιοι ἀλλοί ύπεθεσαν ὅτι ἡ ταύτιση είναι ἀσυνείδητη διαδικασία, ἐνῶ ἡ μίμηση συνειδητή¹⁹ και κάποιοι τρίτοι ισχυρίστηκαν ὅτι ἡ ταύτιση δέν είναι παρά μίμηση (μιά μαρφή παρατηρησιακῆς μάθησης) ἀδιαφορώντας γιά τή συγκινησιακή πλευρά της, τήν ἀσυνείδητη καταγωγή της, τόν ἀμυντικό και τόν ἀναπτυξιακό της ρόλο, σύμφωνα μέ τόν Φρόντ.²⁰ Αργότερα, ὁ Μπαντούρα (Bandura) θά μιλήσει γιά τούς μηχανισμούς αὐτο-αθώωσης,²¹ πού θυμίζουν ἔντονα τούς ψυχαναλυτικούς μηχανισμούς ἄμυνας, παρά τίς διαφορές του μέ τήν ψυχανάλυση. Συνοπτικά, ἡ ψυχανάλυση ὠθησε γιά ἀρκετό καιρό κάποιους συμπεριφοριστές νά είσαγάγουν καί μέσω τής ταύτισης τήν έννοια τής ἀνάπτυξης στή θεωρία τους, ἀλλά ἡ προσπάθεια τους δέν ἀπέφερε τά ἀναμενόμενα. Βέβαια μία ἀπό τίς πολλές αἰτίες είναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ καὶ οἱ συνεχιστές του δέν κατάφεραν, ὅσο θά ἥθελαν, νά διαλευκάνουν τήν έννοια καί τά φαινόμενα τής ταύτισης.²² Σέ ἀντίθεση μέ τήν ψυχανάλυση καί παρά τίς ἐπί τριάντα χρόνια ἐπιρροές της, ὁ κλασικός καί ὁ σύγχρονος Συμπεριφορισμός ἔξακολουθοῦν νά μήν ἔχουν ἀναπτυξιακή προοπτική.

‘Ο ”Εμντε (Emde)²³ ισχυρίζεται ὅτι στίς παρατηρήσεις τοῦ Φρό-

¹⁸ N. E. Miller, & J. Dollard, *Social Learning and Imitation*, Yale University Press, 1941.

¹⁹ N. Sanford, «The Dynamics of Identification», περ. *Psychological Review*, τχ. 62, 2, 1955, σ. 106-118.

²⁰ A. Bandura, *Psychological Modeling: Conflicting Theories*, Aldine-Atherton, Σικάγο 1971.

²¹ B. R. Hergenhahn, *An Introduction to Theories of Learning*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, Νιού Τζέρσεϊ 1982.

²² Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Φωνητικές μιμήσεις στήν ἐπικοινωνία μητέρας-βρέφους», στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (ἐπιμ.), *Πρόσδος στήν Ἀναπτυξιακή Ψυχολογία τῶν Πρώτων Χρόνων*, ὅ.π., σ. 93-117.

²³ R. N. Emde, «Τό ἀτομικό νόημα καί ἡ αὔξουσα πολυπλοκότητα: ‘Η συμβολή τοῦ

υντ, γιά τά παιχνίδια έξαφάνισης και έπανεμφάνισης της μητέρας στήν έπικοινωνία μέ τό δρέφος,²⁴ δρίσκονται οι ρίζες της έννοιας της μητρικής σκαλωσιᾶς, ή όποια συνδέεται άμεσα μέ τήν έννοια τής Ζώνης Έγγύτερης Άναπτυξης, τίς όποιες είσήγαγε ο Βυγκότσκυ.²⁵ Τήν έννοια της μητρικής σκαλωσιᾶς θά χρησιμοποιήσουν άργότερα ο Μπρύνερ²⁶ και άλλοι σύγχρονοι άναπτυξιακοί ψυχολόγοι και ψυχαναλυτές.²⁷ Η παραπάνω έπισήμανση τοῦ "Εμντε εἶναι, νομίζουμε, σημαντική και ὄρθη.

Αύτό πού δέν άναφέρει ο "Εμντε εἶναι μιά βασική διαφωνία τοῦ Βυγκότσκυ μέ μιά πυρηνική άναπτυξιακή ίδέα της ψυχανάλυσης, ὅτι, δηλαδή, ὃντογενετικά τό Έκεῖνο προηγεῖται της έμφάνισης τοῦ Έγώ, ή άρχη της εύχαριστησης προηγεῖται της άρχης της πραγματικότητας και οι πρωτογενεῖς προηγουνται τῶν δευτερογενῶν διεργασιῶν. Ο Βυγκότσκυ έπικρίνει τόν Πιαζέ ὅτι δανείστηκε τίς παραπάνω ίδέες ἀπό τόν Φρόντην και ἔτοι οδηγήθηκε στήν έννοια τοῦ έγω-κεντρισμοῦ, τόν όποιο τοποθετεῖ στό ένδιάμεσο της πορείας ἀπό τήν αὐτιστική στήρεαλιστική σκέψη.²⁸ Ο Βυγκότσκυ θά συμφωνήσει μέ τόν Μπλόύλερ (Bleuler)²⁹ και θά ισχυριστεῖ ὅτι ή άρχη της πραγματικότητας προηγεῖται (και ἐνέχει τήν ίκανοποίηση της κάλυψης τῶν άναγκῶν) της άρχης της εύχαριστησης και ὅτι ή αὐτιστική σκέψη άναπτύσσεται άργότερα ἀπό τήρεαλιστική σκέψη.³⁰ Αν και ο Λουρία (Luria) και ο Βυγκότσκυ συμφωνοῦν μέ τούς Φρόντην και Πιαζέ γιά τό έξαρχης ἀκοινωνικό, ἀδυαδιστικό, χωρίς ἵχνος συνείδησης και λογικῆς δρέφος,³¹ θά διαφοροποιηθοῦν ὑποθέτοντας ὅτι οι πρῶτες

Sigmund Freud και τοῦ Rene Spitz στήν 'Άναπτυξιακή Ψυχολογία', στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (ἐπιμ.), 'Άναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον, ὥ.π., σ. 195-229.

²⁴ S. Freud, «Beyond the Pleasure Principle», S. E., τόμ. 18, 1920, σ. 7-64 και τοῦ ίδιου, «Inhibitions, Symptoms and Anxiety», S.E. τόμ. 20, 1926, σ. 87-175.

²⁵ L. S. Vygotsky, *Thought and Language*, The MIT Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1962.

²⁶ J. Bruner, *Child's Talk: Learning to Use Language*, Norton, Νέα Υόρκη 1982.

²⁷ D. N. Stern, *The Interpersonal World of the Infant. A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1985.

²⁸ L. S. Vygotsky, ὥ.π., σ. 9-24.

²⁹ ὥ.π., σ. 22.

³⁰ D. N. Stern, ὥ.π., σ. 240.

³¹ A. R. Luria & L. S. Vygotsky, *Ape, Primitive Man and Child. Essays in the History of Behavior*, Harvester Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1992.

έπαφές του παιδιοῦ μέ τόν κόσμο εἶναι κοινωνικά διαμεσολαβημένες πράξεις καί ὅτι ὄντογενετικά μιά ψυχολογική ίκανότητα πρῶτα παρουσιάζεται στό διαψυχικό καί μετά στό ἐνδοψυχικό ἐπίπεδο,³² ἐνῶ γιά τό τελευταῖο ὁ Πιαζέ ὑποστηρίζει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Συνοπτικά, ἡ ψυχανάλυση ἐπηρέασε μερικῶς τόν Βυγκότσκυ, ἀλλά κυρίως τόν προκάλεσε νά ἀναπτύξει μιά νέα (πιό ὑλιστική κατά τή γνώμη του) ἀναπτυξιακή θεωρία, ἡ ὥποια ἔχει κάποιες ὄμοιότητες καί ἀρκετές διαφορές ἀπό τίς ψυχαναλυτικές θεωρίες γιά τήν ἀνάπτυξη.

Σέ δύο ἐνδιαφέροντα κείμενα ἡ Πανοπούλου-Μαράτου, ὑποστηρίζει τήν ἐπίδραση τῆς ψυχανάλυσης στόν Πιαζέ.³³ Συνοψίζουμε τή θέση τῆς συγγραφέως. Πρῶτον, ὁ Πιαζέ ψυχαναλύθηκε γιά ὄκτω μῆνες τό 1922, ἥταν ίδρυτικό μέλος τῆς Ἐλευτικῆς Ψυχαναλυτικῆς Ἐταιρίας, συμμετεῖχε ὡς ὄμιλητής στό 7ο Διεθνές Ψυχαναλυτικό Συνέδριο καί ἔδωσε ὄρισμένες διαλέξεις καί μαθήματα σχετικά μέ ψυχαναλυτικές ἔννοιες (γνωστικό καί συναισθηματικό ἀσυνείδητο, σχέσεις νόησης καί συναισθήματος, ἀνάπτυξη τῆς συμβολικῆς σκέψης). Δεύτερον, γνώριζε καί θεωροῦσε χρήσιμες ὄρισμένες βασικές ψυχαναλυτικές ἔννοιες (ἀπώθηση, αὐτιστική σκέψη, μεταβίβαση, κ.ἄ.), χαρακτήρισε ὡς τομή τή φρούδική ἀνακάλυψη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀσυνείδητου, δέχτηκε ὅτι στά πρῶτα χρόνια ἡ ἀρχή τῆς εὐχαρίστησης κυριαρχεῖ ἐπί τῆς ἀρχῆς τῆς πραγματικότητας, πίστευε ὅτι οἱ περισσότερες νοητικές διεργασίες καί οἱ γνωστικοί μηχανισμοί λειτουργοῦν σέ μή συνειδητό ἐπίπεδο, νιοθέτησε σέ ὄντογενετικό ἐπίπεδο (ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ) καί ἐπιστημολογικό ἐπίπεδο (ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν) τήν ἰδέα τῆς ἔρμηνείας τοῦ παρόντος ἀπό τήν ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος, ἔβλεπε ὅτι ὑπάρχει ἔνας παραλληλισμός ἀνάμεσα στή θεωρία του γιά τή γνωστική ἀνάπτυξη καί στήν ψυχαναλυτική θεωρία γιά τή συναισθηματική ἀνάπτυξη καί ἤλπιζε ὅτι στό μέλλον ἡ θεωρία του καί ἡ ψυχανάλυση θά συγχωνευτοῦν. Τρίτον, διαφωνοῦσε μέ τόν Φρόντην καί τήν «ἐπίπλαστη» διάκριση ἀσυνείδητου-συνειδητοῦ, μέ τό ὅτι τά ψυχοσεξουαλικά στάδια δέν πληροῦσαν τά κριτήρια τῶν ἀναπτυξιακῶν σταδίων,³⁴ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς γένεσης στήν ψυ-

³² L. S. Vygotsky, *Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes*, Harvard University Press, Καΐμπριτζ Μασταχουσέτης 1978, σ. 57.

³³ Ο. Πανοπούλου-Μαράτου, *Παιδί, Ἐπιστήμη καί Ψυχανάληση*, ὄ.π., καί τῆς ἴδιας, «Ἀμφιδρομες ἐπιφρόές μεταξύ ψυχανάλυσης καί ψυχολογίας...», ὄ.π.

³⁴ Ο. Πανοπούλου-Μαράτου, *Παιδί, Ἐπιστήμη καί Ψυχανάληση*, ὄ.π., σ. 23-25.

χανάλυση δέν έχει τή σημασία της δόμησης καί ὅτι ἡ ψυχανάλυση δέν ύπεβαλλε τίς ύποθέσεις της σέ πειραματικό ἔλεγχο. Ὁρθά ὅπως νομίζουμε, ἡ Πανοπούλου-Μαράτου χαρακτηρίζει τίς σχέσεις τοῦ Πιαζέ μέ τήν ψυχανάλυση ἀμφιθυμικές, καταθέτοντας μάλιστα μιά ἐνδιαφέρουσα «ψυχαναλυτική ματιά» στό ὅλο φαινόμενο.³⁵

Τρεῖς παρατηρήσεις· πρῶτον, ὅπως ὁ Φρόντης κάνει ἀναφορές στόν Πλάτωνα, ἀλλά —πράγμα παράξενο— καμία ἀναφορά στήν κοινή καί γιά τούς δύο τριμερή διάιρεση τῆς ψυχῆς,³⁶ ἔτσι καί ὁ Πιαζέ, δέν κάνει, στό βαθμό πού γνωρίζουμε, ἀναφορά σέ ἓνα κρίσμα μεθοδολογικό θέμα: στό ὅτι, ὅπως ὁ Φρόντης μελετοῦσε συχνά τίς παραδρομές, ἔτσι καί ὁ Πιαζέ μελετοῦσε συστηματικά, μεταξύ ἄλλων, τίς λανθασμένες ἀπαντήσεις καί τίς λανθασμένες ἀντιδράσεις τῶν παιδιῶν.³⁷ Δεύτερον, ἐπηρεάστηκε πράγματι, ὁ Πιαζέ ἀπό τήν ψυχανάλυση τόσο ὥστε λέγεται; Γνώμη μας εἶναι ὅτι ὁ Πιαζέ θαύμαζε τόν Φρόντην γιά τή σύλληψη μᾶς «όλοκληρης» θεωρίας, ὅτι ἐπηρεάστηκε μεθοδολογικά καί ἐννοιολογικά στήν ἀρχή τῶν ἐρευνῶν του ἀπό τίς ψυχαναλυτικές θεωρίες, ἀλλά ἡ ἔξελιξη τῆς θεωρίας του ἐπηρεάστηκε περισσότερο ἀπό: τόν Λαμάρκη,³⁸ ἀπό τή θεωρία τοῦ Μπάλντουν (μέσω τοῦ Ζανέ (Janet)) μέ τήν νιοθέτηση καί τήν ἔξελιξη ἐννοιῶν, ὅπως ἀφομοίωση, συμμόρφωση, κυκλική ἀντίδραση, σχῆμα, αὐσθητηριοκινητικό στάδιο καί ἀργότερα ἀπό τίς θεωρίες τοῦ Σωσσύρ (Saussure), τοῦ Πουανκαρέ (Poincaré), τοῦ Ούάντινγκτον κ.ἄ. Στό τέλος τῆς ζωῆς του ἐπηρεάστηκε ἀπό τή θεωρία τῶν "Αντερσον (Anderson) καί Μπέλναπ (Belnap)³⁹ — καί εἶπε ὅτι ἔκανε λάθος πού ἔδωσε τόση σημασία στούς πίνακες ἀληθείας καί θεώρησε ἀπαραίτητη μιά νέα θεωρία τοῦ νοήματος, τό ὅποιο ἐνυπάρχει στά ἀντικείμενα.⁴⁰ Τρίτον, ἂν ἡ ἐπίδραση τῆς ψυχανάλυσης ἦταν τόσο

³⁵ Ὁ.π., σ. 299-305.

³⁶ A. W. Price, «Plato and Freud», Ὁ.π., σ. 258.

³⁷ R. N. Emde, Ὁ.π., σ. 207.

³⁸ M. T. Ghiselin, «The Assimilation of Darwinism in Developmental Psychology», περ. *Human Development*, 29 (1986), σ. 12-21.

³⁹ A. R. Anderson & L. Belnap, *Entailment: The Logic of Relevance and Necessity*, Princeton University Press, Πρίνστον 1975.

⁴⁰ H. Beilin, «Ἡ διαρκής συμβολή τοῦ Piaget στήν Ἀναπτυξιακή Ψυχολογία», στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (ἐπμ.), Ἀναπτυξιακή Ψυχολογία, Ὁ.π., σ. 125-164. J. Piaget, «The Psychogenesis of Knowledge and Its Epistemological Significance», στό M. Piattelli-Parmarini (ἐπμ.), *Language and Learning. The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky*, Routledge & Kegan, Λονδίνο 1980, σ. 23-34. Τοῦ ἕδου, «Introductory Remarks» Ὁ.π., σ. 57-67.

σημαντική, γιατί έπικεντρώθηκε μόνο στήν ἀνάπτυξη του Ἑλλογου γνωστικοῦ συστήματος, παραβλέποντας ρητά τήν ἀνάπτυξη τῶν συναισθημάτων καὶ τήν κοινωνική ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων; Ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἀπλή καὶ διαφωτιστική: κατά τὸν Πιαζέ τὸ κίνητρο μᾶς γνωστικῆς ἐνέργειας εἶναι συγκινησιακό, τὸ συγκινησιακό κίνητρο δὲν εἶναι πηγή τῶν δομῶν τῆς γνώσης – τὸ τελευταῖο ἄρα ἡταν τό μόνο πού τὸν ἐνδιέφερε· καὶ σημειώνει:

[...]δεν ἔχω λόγο νά ἀσχολοῦμαι μέ τὰ συγκινησιακά προβλήματα. Αὐτό, ὅμως, δέν ὀφελεται σέ διαφωνία, ἀλλά σέ διάκριση, διαφοροποίηση ἐνδιαφερόντων. Δέν εἶναι ό τομέας μου. Καί, γενικά, ντρέπομαι πού τό λέω, ἀλλά λίγο μέ ἐνδιαφέρουν τά ἄτομα, ή ἀτομικότητα. Μέ ἐνδιαφέρει αὐτό πού εἶναι γενικό στήν ἀνάπτυξη τῆς νόησης καὶ τῆς γνώσης.⁴¹

Μιά τόσο σαφής δήλωση δείχνει ότι ἀπό κάποιο σημεῖο καὶ μετά εἶχε ἀπομακρυνθεῖ πολύ ἀπό τήν ἐπιφροή του Φρόντη, ό όποιος, σέ ἀντίθεση μέ πολλούς ἄλλους ψυχαναλυτές, δέν κάνει, στό βαθμό πού γνωρίζουμε, ἀναφορά στό ἔργο τοῦ Πιαζέ. Ἀλλά οι περίεργες αὐτές ἀποσιωπήσεις ψυχαναλυτῶν καὶ ἀναπτυξιακῶν ψυχολόγων μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσουν στήν «ἀναδρομική ψευδαίσθηση τοῦ ἀληθοῦς» πού ὑποστήριζε ό Μπερξόν (Bergson), θέση μέ τήν όποια ό Τζαβάρας κλείνει ἔνα μεστό, περί ἐπιφροῶν καὶ ἀποσιωπήσεων (ψυχαναλυτῶν καὶ ἀναπτυξιακῶν ψυχολόγων) κείμενό του.⁴² Θεωροῦμε ότι ό Πιαζέ ἡταν θετικά διακείμενος πρός τήν ψυχανάλυση, ότι ἀρχικά ἐπηρεάστηκε σέ κάποιο βαθμό ἀπό τίς κονστρουκτιβιστικές ιδέες της, ἀλλά ή πορεία ἐξέλιξης τῆς θεωρίας του στό χρόνο καὶ ή ἐπικέντρωσή της μόνο στή γνωστική ἀνάπτυξη σηματοδοτοῦν τήν ἀπομάκρυνση καὶ δείχγουν τό στόχο του γιά τή διερεύνηση τῆς ἀνάπτυξης ἐνός Ἑλλογου νοῦ. Ό νοῦς αὐτός ἐνοικεῖ σέ ἔνα πολύ δραστήριο καὶ μοναχικό ὑποκείμενο – πολύ πιό δραστήριο ἀπό τό ὑποκείμενο τῶν ἀκραίων ἐμπειριστῶν καὶ τῶν ἀκραίων νατιβιστῶν, ἔνα μοναχικό ὑποκείμενο πού ἀκόρεστα κυνηγγᾶ καὶ στοχαστικά ἀφαιρεῖ τίς ιδιότητες καὶ τό νόημα, ὅχι τῶν προσώπων καὶ τῶν σχέσεών τους, ἀλλά τῶν πραγμάτων.⁴³

⁴¹ Z. K. Bringuier, 'Ἐλεύθερες συζητήσεις μέ τόν Ζάν Πιαζέ, Καστανιώτης, 'Αθήνα 1978, σ. 119.

⁴² Θ. Τζαβάρας, «Φρόντη καὶ Πιαζέ, Λακάν καὶ Βαλλόν», περ. Ἐκ τῶν Υστέρων, τχ. 3, 1999, σ. 245-248.

⁴³ Β. Τσούρτου, Μ. Μαρκοδημητράκη, Μ. Σεμιτέκολου, & Γ. Κουγιουμουτζάκης,

Σύμφωνα μέ τήν Μπρέδερτον (Bretherton),⁴⁴ ή ψυχαναλυτική έκπαιδευση του Μπάουλμπυ στό Βρετανικό Ψυχαναλυτικό Ινστιτούτο δέν τόν έμποδίσε νά διαφωνήσει τό 1940 μέ τήν Κλάιν (Klein), προτείνοντας ότι τά συναισθηματικά προβλήματα τών παιδιών δέν θέφελονται στίς φαντασιώσεις τους, άλλα σέ έξωτερικά συμβάντα και ότι, ξαν θοηθούν ψυχαναλυτικά οι μητέρες νά άνακαλύψουν και νά άποδεχτούν τά προβλήματα πού είχαν ώς παιδιά, μπορούν στή συνέχεια νά κατανοήσουν και νά άνεχτούν τά ίδια προβλήματα στά παιδιά τους. Μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δέν άντεχει τήν άδιαφορία τής έπικράτησης τών ίδεων τής Κλάιν και ίδρυει δική του έρευνητική ομάδα, γιά νά μελετήσει τόν άποχωρισμό μητέρας-παιδιού. Η "Εινσγουορθ τό 1940 στό Τορόντο έκπαιδεύεται στή θεωρία τής άσφαλειας άπό τόν Μπλάτζ (Blatz) (ό όποιος φοβήθηκε λόγω τού άντι-φρούδικου κλίματος νά άναγνωρίσει τήν έπιφροή τού Φρόυντ στή θεωρία αύτή), άντιδρα στή φρούδική έρμηνεια, προτείνει τήν έννοια τής άσφαλούς βάσης τού παιδιού έξάρτηση άπό τήν οίκογενειακή άσφαλεια – και στή συνέχεια μεταβάνει στό Λονδίνο και έργαζεται στήν έρευνητική ομάδα τού Μπάουλμπυ.⁴⁵

Η πορεία πρός τή διατύπωση τής θεωρίας τής προσκόλλησης χαρακτηρίζεται άπό πολλά δάνεια, άναθεωρήσεις και σταδιακή άπομάρκυνση άπό τίς άναπτυξιακές ψυχαναλυτικές ίδεες. Γιά παράδειγμα, στήν άρχή ο Μπάουλμπυ ίσχυρίστηκε ότι τό Υπερεγώ δέν έμφανίζεται μετά τή λύση τού οίδιπόδειου συμπλέγματος, άλλα νωρίτερα, τότε πού, ένω τό παιδί κατακτά τήν αύτο-ρύθμιση, ή μητέρα είναι ή ίδια τό Έγω και τό Υπερεγώ τού παιδιού της – μιά ίδεα πού δέν θά τήν έπεξεργαστεῖ περαιτέρω, ξαν και έπικεντρώθηκε συστηματικά στίς πρωτες, κρίσιμες γιά τήν άναπτυξη, σχέσεις θρέφους-παιδιού-μητέρας. Διαφώνησε, έπισης, μέ τήν άποψη τού Φρόυντ ότι

(ύπό έκδοση), «Ό τρίτος δρόμος τού Piaget», στό Η. Κουρκούτα (έπιμ.), Δυναμική τής άναπτυξης τού παιδιού. Ψυχοκοινωνικές δρίζουσες και παρεκκλίσεις.

⁴⁴ I. Bretherton, «Η καταγωγή τής θεωρίας τής Προσκόλλησης: John Bowlby και Mary Ainsworth», στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (έπιμ.), Άναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον, δ.π., σ. 443-489.

⁴⁵ Ο.π. και J. Bowlby, *Attachment and Loss*, τόμ. 1: *Attachment*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1969· τού ίδιου, *Attachment and Loss*, τόμ. 2: *Separation*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1973· τού ίδιου, *Attachment and Loss*, τόμ. 3: *Loss, Sadness and Depression*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1980.

η ἀγάπη γιά τή μητέρα βασίζεται στή στοματική ίκανοποίηση καί τότε στράφηκε στήν Ἐμβρυολογία καί λίγο ἀργότερα – ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '50 – στήν Ἡθολογία γιά πιό ίκανοποιητικές ἐρμηνεῖες, παρά τίς ἀντιστάσεις τῶν συνεργατῶν του καί εἰδικά τῆς "Εινσγουορθ, η ὁποία πίστευε ὅτι η βρεφική ἀγάπη πρός τή μητέρα βασίζεται στήν ίκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του. Ἐνῶ υἱοθετεῖ τήν ἄποψη τοῦ Φρόντη ὅτι η ὥριμη σεξουαλικότητα δημιουργεῖται ἀπό τά στοιχειώδη ἔνστικτα, διαφοροποιεῖται ισχυριζόμενος ὅτι η πρωτογενής συμπεριφορά προσκόλλησης βασίζεται σέ ἀνεξάρτητες πορεῖες ὥριμανσης στοιχειωδῶν βρεφικῶν συμπεριφορῶν (βλεμματική ἐπαφή, χαμόγελο, κλάμα, γράπτωμα, πιπύλισμα κ.ἄ.), πού ὀλοκληρώνονται τό δεύτερο ἔξαμπλην τοῦ πρώτου ἔτους καί συνδέουν τούς δύο συντρόφους μεταξύ τους. Η ἐπίδραση τῆς Ἡθολογίας εἶναι πλέον σαφέστερη, ἀλλά σέ κάθε νέο βῆμα ἀντιπαρατίθεται μέ τόν Φρόντη, ὅπως ὅταν ὑποστήριξε ὅτι τό ὑπερβολικό ἄγγος ἀποχωρισμοῦ δέν ὀφελεῖται στό συναίσθημα ἀπώλειας τῆς μητρικῆς ἀγάπης,⁴⁶ ἀλλά σέ ἀντίξες οἰκογενειακές ἐμπειρίες (ἀπειλές γονεϊκῆς ἐγκατάλειψης η ἀπόρριψης, ἀσθένεια καί θάνατος γονέα η ἀδερφοῦ), γιά τίς ὁποῖες τό παιδί νιώθει ὑπεύθυνο. Ἀντιπαρατίθεται στήν "Αννα Φρόντη, ισχυριζόμενος ὅτι οἱ διεργασίες πένθους στά βρέφη ἐμφανίζονται μέ τήν ἀπουσία τοῦ προσώπου προσκόλλησης – ἐνῶ η "Αννα Φρόντη ἔλεγε ὅτι δέν ἐμφανίζονται, γιατί τό Ἐγώ τους δέν ἔχει ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ. Η "Εινσγουορθ ἀντιπαρατίθεται στόν Φρόντη ισχυριζόμενη ὅτι στήν ἔρευνα τῆς Βαλτιμόρης δέν βρῆκε στό βρεφικό θηλασμό-τάισμα τή στοματική ίκανοποίηση πού περιγράφει ὁ Φρόντη, ἀλλά ἔνα τεράστιο φάσμα ἀτομικῶν διαφορῶν σέ μητέρες καί βρέφη, πού ἐκτείνεται ἀπό τήν ὄμαλή συνεργασία τους μέχρι τά ἐντελῶς ἀσυντόνιστα ζεύγη, μέ τά βρέφη νά φτύνουν, νά πνίγονται καί νά ἀντιστέκονται στήν ὅλη διαδικασία. Τέλος, ὁ Μπάουλμπυ, ἐκκινώντας ρητά ἀπό βασικές θέσεις τοῦ Φρόντη, θά ἀντικαταστήσει τή φρούδική ἔννοια τοῦ «ἐσωτερικοῦ κόσμου» μέ τήν ἔννοια τῶν «μοντέλων ἐργασίας τοῦ ἔαυτοῦ καί τοῦ ἄλλου στίς σχέσεις προσκόλλησης», θά ἀντικαταστήσει τή φρούδική ἔννοια τοῦ Ἐγώ μέ τήν «έκτελεστική δομή», ἐνῶ στήν ψυχοθεραπεία η προσπάθεια θά ἐπικεντρωθεῖ ὅχι σέ αὐτά πού στοχεύουν οἱ ψυχαναλυτές, ἀλλά στήν κοινή προσπάθεια θεραπευτῆ καί

⁴⁶ S. Freud, «Three Essays on the Theory of Sexuality», S.E., τόμ. 7, 1905, σ. 125-245.

θεραπευόμενου γιά τήν άνεύρεση τῶν δυσλειτουργιῶν στά ἐσωτερικά μοντέλα ἐργασίας.⁴⁷

Η θεωρία τῆς προσκόλλησης γεννήθηκε μέσα στό φρούδικό πλαίσιο, διαφοροποιήθηκε σημαντικά ἀπό αὐτό, ἀλλά ποτέ δέν ἔχασε τό ψυχαναλυτικό της ἄρωμα, εἰδικά σέ θέματα ἀνάπτυξης. "Οχι μόνο υιοθέτησε πλήρως τή μεθοδολογική στρατηγική τῆς φυσικῆς παρατήρησης τῶν παιδῶν, μέσω τοῦ ἐκπαιδευμένου ἀπό τήν "Αννα Φρόντ συντηρητή λεβητοστασίου και ἀντιρρησία συνείδησης Τζέημς Ρόμπερτσον (James Robertson), ἀλλά ὅπως παραδέχεται ὁ Μπάουλμπυ, ὅσο προχωροῦσε ἡ προσπάθεια, τόσο ἄρχισε σταδιακά νά ἀντιλαμβάνεται ὅτι

τό χωράφι πού, μέ έλαφριά καρδιά, βάλθηκα νά ὄργωσω, δέν ἥταν ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού ὁ Φρόντ σήκει νά καλλιεργεῖ ἔξήντα χρόνια πιό πρίν.⁴⁸

"Οπως παρατηρεῖ ὁ "Εμντε, οι ρίζες ἥταν φρούδικές⁴⁹ — ἐμεῖς θά προσθέταμε και πολλά ἀπό τά κλαδιά τῆς θεωρίας τῆς προσκόλλησης. "Οπως φρούδική ἥταν και αὐτή καθαυτή ἡ ἔννοια τῆς προσκόλλησης:

Τπάρχει ἔνα δρεφικό πρότυπο σέ κάθε σχέση ἀγάπης, και ὁ Φρόντ (1905) τονίζει τό πιπλισμα στό στήθος τῆς μητέρας, ἔναν τρόπο πού ὑποστηρίζει ὅτι παραμένει «ἀνακλητικός» και μέσο «προσκόλλησης».⁵⁰

Συζήτηση

Γιά νά ἀπαντηθεῖ τό ἐρώτημα τῶν δύο παραπάνω πιθανῶν ριζῶν τῆς ψυχανάλυσης και τῆς ἀναπτυξιακῆς ψυχολογίας χρειάζονται ὅχι γενικές, ἀλλά εἰδικές μελέτες ὡς πρός τούς βαθμούς ὁμοιότητας, διαφορᾶς και ἐπίδρασης τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ἀναπτυξιακῶν ἴδεων και τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου στίς σύγχρονες ἀναπτυξιακές και ψυχαναλυτικές ἐκδοχές τῆς ἀνάπτυξης. Πρέπει, ἐπίσης, νά ἀπαντηθεῖ τό ἐρώτημα, ἂν ἡ ὅποια ἐπίδραση πράγματι unctionate ή περιόρισε τήν ἔξελιξη τῆς θεωρίας. Γιά παράδειγμα, ἐνῶ ὁ "Εμντε περιγράφει ὡς θετική τήν ἐπίδραση τοῦ Δαρβίνου στόν Φρόντ, τονίζοντας ὅτι ἡ

⁴⁷ I. Bretherton, σ.π.

⁴⁸ "O.π., σ. 464.

⁴⁹ R. N. Emde, σ.π.

⁵⁰ "O.π., σ. 203.

θεωρία τοῦ δυναμικοῦ ἀσυνειδήτου στήν ἀνθρώπινη ὄντογένεση προεκτείνει τή σκέψη τοῦ Δαρβίνου, μερικές σελίδες παρακάτω, μιλώντας γιά τούς περιορισμούς τῆς ἀναπτυξιακῆς θεωρίας τοῦ Φρόντη, τὸν ἐπικρίνει γιά «ψυχολογικό καὶ ιστορικό ἀναγωγισμό», καρπό τῆς ἐπίδρασης τοῦ Δαρβίνου — ἡ ἀντίφαση εἶναι παραπάνω ἀπό σαφής.⁵¹

Ως πρός τό ποιά ἀπό τίς δύο παραπάνω πιθανές ρίζες εἶναι κάπως πιό κοινή γιά τὴν ψυχανάλυση καὶ τὴν ἀναπτυξιακή ψυχολογία, ἡ μέχρι στιγμῆς θεώρηση μᾶς ὥθει νά υποθέσουμε ὅτι μᾶλλον εἶναι ἡ ἀρχαιοεληνική σκέψη (οἱ ὁμοιότητες εἶναι ἔξαιρετικά προκλητικές), παρά ἡ κατά τὰ ἄλλα ἐπαναστατική θεωρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ Δαρβίνου. Οἱ λόγοι τῶν ὁμοιοτήτων αὐτῶν ύπερβαίνουν τοὺς στόχους τοῦ παρόντος κειμένου — λόγοι πού βασανίζουν αὐτούς πού, παρά τίς ὅποιες ἐπιστημονικές ἐπαναστάσεις, δέν βλέπουν παντοῦ θεωρητικές παρθενογενέστεις. Τά δάνεια ἀνάμεσα σέ κλάδους καὶ ἐπιστῆμες πολύ συχνά εἶναι ἀμφίδρομα. Ἐπίσης, ὅταν, κατά τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ ψυχανάλυση καὶ ἡ ἀναπτυξιακή ψυχολογία ἄρχισαν μέ σφρίγος νά οἰκοδομοῦνται καὶ μέ πολλές δυσκολίες νά καθιερώνονται ὡς ἀνεξάρτητες πειθαρχίες, εἶχαν ὡς ἄμεσο στόχο τὴν ἐπινόηση νέων ἐννοιῶν, θεωριῶν καὶ μεθοδολογιῶν γιά τή μελέτη τῆς ἀνάπτυξης καὶ κατ' ἐπέκταση τή σαφή διαφοροποίηση ἡ καὶ τή ρήξη μέ ἄλλες ιατρικές, ψυχιατρικές, φιλοσοφικές, βιολογικές καὶ ψυχολογικές θεωρίες καὶ ὅχι τόσο τήν υἱοθέτηση τῶν ἐννοιῶν μιᾶς ἄλλης, λίγο παλαιότερης, θεωρίας, ὅπως αὐτή τοῦ Δαρβίνου.

”Αν ἡ ἐπίδραση τῆς ψυχανάλυσης στόν Συμπεριφορισμό ἀπέτυχε, ἂν στόν Βυγκότσκυ ἦταν μερική καὶ προκλητική, ἂν στόν Πιαζέ ἦταν ἀρκετά ὄφατή κυρίως στά πρῶτα στάδια τῆς πορείας του, στόν Μπάουλμπυ καὶ τήν ”Εινσγουορθ ἡ ψυχαναλυτική ἐπίδραση ἦταν σαφῶς μεγαλύτερη καὶ συνεχής, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ θεωρία τῆς προσκόλλησης ἐπηρεάστηκε στή συνέχεια καὶ ἀπό τήν ἡθολογία, τήν ἀναπτυξιακή ψυχολογία, τήν πληροφορική καὶ τήν κυθερνητική.

Οἱ θέσεις τοῦ Φρόντη γιά τήν ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη, τίς ὅποιες συχνά ἀναθεωροῦσε, εἶναι γιά πέντε τουλάχιστον λόγους σημαντικές. Πρῶτον, ὀλοκλήρωσαν ἀρκετά τή θεωρία του, ἡ ὅποια, σέ ἀντίθεση μέ τό Συμπεριφορισμό, ἔχει ἀναπτυξιακή-γενετική προοπτική. Δεύτερον, ἐπέδρασε καταλυτικά στούς συνεχιστές του, οἱ ὅποιοι παρήγαγαν

⁵¹ ”Ο.π.

πολύ ένδιαφέρουσες ιδέες και έρευνητικό έργο, συχνά συνεργαζόμενοι παραγωγικά με άναπτυξιακούς ψυχολόγους (Κλάιν, Α. Φρόυντ, Σπίτζ (Spitz), Λακάν, "Ερικσον (Erikson), Ούννικοτ (Winnicott), Μπίον (Bion), κ.ἄ.). Τρίτον, όπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε παραπάνω, προκάλεσε, ένέπνευσε και έπηρέασε, σέ διαφορετικό βαθμό, βασικούς έκπροσώπους της άναπτυξιακής ψυχολογίας. Τέταρτον, η άναγκαιότητα άναπτυξιακής προοπτικής μέσα στήν ψυχανάλυση οδήγησε στήν ύλοποίηση μας σημαντικής και πολλά ύποσχόμενης πρωτοβουλίας, με τή δημιουργία μεταπυχιακοῦ προγράμματος άναπτυξιακής ψυχανάλυσης, στό Λονδίνο.⁵² Πέμπτον, στίς μέρες μας άρκετοί ψυχαναλυτές άκολουθούν τό παράδειγμα τῶν άναθεωρήσεων τοῦ Φρόυντ στό φῶς τῶν νέων εύρημάτων της άναπτυξιακής ψυχολογίας, μέ αποτέλεσμα τή συν-δημιουργία νέων διεπιστημονικῶν συλλήψεων γιά τήν άνθρωπινη άνάπτυξη, εἰδικά κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς.⁵³

Η σύγχρονη κριτική στίς άναπτυξιακές άπόψεις τοῦ Φρόυντ εἶναι γνωστή και συχνά έπικεντρώνεται, γιά παράδειγμα, στό ότι οι ιδέες του βασίστηκαν πολύ περισσότερο στίς άνακατασκευές τῶν ένηλίκων κατά τήν άνάλυση και έλαχιστα σέ δικές του παρατηρήσεις ήρεφῶν,

⁵² Ο. Πανοπούλου-Μαράτου, «Άμφιδρομες έπιφροές μεταξύ ψυχανάλυσης και ψυχολογίας...», ὥ.π., σ. 117.

⁵³ J. Bruner, *Actual Minds, Possible Worlds*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασταχουσέτης 1986· τοῦ ίδιου, *Acts of Meaning*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασταχουσέτης 1990 και J. Bruner, Δημιουργώντας Ιστορίες. Νόμος, Λογοτεχνία, Ζωή, Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004· G. Kugiumutzakis, T. Kokkinaki, M. Markodimitraki, & E. Vitalaki, «Emotions in Early Mimesis», στό J. Nadel & D. Muir (έπιμ.), *Emotional Development*, Oxford University Press, Ήξερόδη 2005, σ. 161-182· M. Μαρκοδημητράκη, Θ. Κοκκινάκη, & Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Η Ψυχολογία τῶν Σιαμαίων Διδύμων» (Α' καί Β' Μέρος), περ. Παιδί και Έφηβος, τχ. 4, 1, (2002), σ. 71-111· Γ. Κουγιουμουτζάκης, & B. Τσούρτου, «Η άναπτυξη τῶν αισθήσεων τοῦ έαυτοῦ κατά τόν Στέρν», περ. Παιδί και Έφηβος, 1, 1, (1999), σ. 36-65· E. Τζαβάρα, «Ψυχανάλυση και μελέτη τῆς πρώιμης άνάπτυξης: Οι έννοιες τοῦ "Συνανθρώπου" στόν Φρόυντ και τῆς Διποκειμενικότητας στόν Λακάν», στό Γ. Κουγιουμουτζάκης (έπιμ.). Πρόσδος στήν Άναπτυξιακή Ψυχολογία τῶν Πρώτων Χρόνων. ὥ.π., σ. 75-82· C. Trevarthen, «Playing into Reality: Conversations with the Infant Communicator», περ. Winnicott Studies, τχ. 7, (1993), σ. 76-84· Ο. Πανοπούλου-Μαράτου «Άμφιδρομες έπιφροές μεταξύ ψυχανάλυσης και ψυχολογίας...», ὥ.π.: τῆς ίδιας, Παιδί, Έπιστήμη..., ὥ.π.: R. N. Emde, «Τό άτομικό νόημα...», ὥ.π.: D. N. Stern, *The Interpersonal World of the Infant...*, ὥ.π.: Θ. Τζαβάρας, «Φρόυντ και Πισζέ, Λακάν και Βαλλόν», ὥ.π.

νηπίων, παιδιών καί ἐφήβων. Αύτό τό γεγονός, μαζί μέ τό ἀφηγηματικό ύφος τῆς γραφῆς τοῦ Φρόντ, τόν μεταφορικό του λόγο, τίς ἀνθρωπομορφικές ἐννοιολογικές κατασκευές του, τό ἀναπτυξιακό μοντέλο τῶν «κλειστῶν συστημάτων» μέ τίς «μηχανιστικές καί ἀναγωγιστικές τάσεις τοῦ Φρόντ» καί τήν ἀλλαγή τῆς ἀρχικῆς του θέσης γιά τήν παιδική κακοποίηση, θεωροῦνται ἀπό τούς ἴδιους τούς ψυχαναλυτές ως κάποιοι ἀπό τούς βασικούς «περιορισμούς» τῆς ἀναπτυξιακῆς σκέψης τοῦ Φρόντ. Ό "Εμντε μάλιστα συμπληρώνει τήν κριτική του ἐπισημαίνοντας τίς ἀδυναμίες τῆς θεωρίας τοῦ Φρόντ γιά τό οἰδιπόδειο⁵⁴ – σχηματισμός Ὑπερεγώ, ταυτότητα φύλου καί στοιχείων ἡθικῆς ἀνάπτυξης πρίν ἀπό τή λύση τοῦ οἰδιπόδειου, ἔξαρχῆς ἐμπλοκή τοῦ πατέρα στή σχέση μητέρας-βρέφους, ἐπανάληψη σέ ἐπίπεδο γενεῶν τῶν οἰδιπόδειων συγκρούσεων, σαφεῖς ἀτομικές διαφορές στά οίκογενειακά καί πολιτισμικά περιβάλλοντα καί ἄρα διαφορετικές ἐπιδράσεις στήν πορεία τοῦ συμπλέγματος κ.ἄ.⁵⁵

Ἡ μοίρα τῆς θεωρίας τοῦ Φρόντ ἥταν ἔξαρχῆς συνυφασμένη μέ ἐνδο-ψυχαναλυτικές καί ἔξω-ψυχαναλυτικές ἀμφισβήτησεις, ὑπονομεύσεις καί ἐπικρίσεις – σέ καμία ἄλλη ψυχολογική θεωρία δέν συναντᾶμε τόσο ἵσχυρές «ἀντιστάσεις». Τό φαινόμενο αύτό εἶναι συνεχές καί πολύ συχνά ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ ἐπικριτές βιάστηκαν ἢ παρανόησαν ἢ παραποίησαν τά γραπτά τοῦ Φρόντ ἢ δέν παρακολούθησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης του στό χρόνο. Γιά παράδειγμα, τή δεκαετία τοῦ '80 ἔνα «συμβάν» ἥταν ἡ φιλοσοφική κριτική τοῦ Γκρούνμπαουμ (Grünbaum) στόν Φρόντ,⁵⁶ ὁ ὅποιος σέ ἔνα πρῶτο ἐπίπεδο τόν ἐπαινεῖ ως ἐπιστήμονα καί σέ ἔνα δεύτερο προκαλεῖ ἀμεσα θεμελιώδεις ψυχαναλυτικές ἐννοίες, ὑπονομεύει τή μεθοδολογία καί ἀμφισβήτει τό κλινικό ὑλικό στό ὅποιο στηρίζεται ἡ θεωρία. Μερικά χρόνια ἀργότερα φάνηκε τό ἀστήρικτο τῆς κατά τά ἄλλα

⁵⁴ R. N. Emde, ὅ.π.

⁵⁵ Βλ. Ο. Πανοπούλου-Μαράτου, *Παιδί, Ἐπιστήμη...,* ὅ.π. καί τῆς ἴδιας, «Ἀμφιδρομες ἐπιφροές μεταξύ ψυχανάλυσης καί ψυχολογίας...», ὅ.π.: D. N. Stern, *The Interpersonal World of the Infant...*, ὅ.π.: Γ. Κουγιουμουτζάκης καί B. Τσούρτου, ὅ.π.: E. Τζαβάρα, ὅ.π.

⁵⁶ A. Grünbaum, *The Foundations of Psychoanalysis. A Philosophical Critique*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1984.

⁵⁷ D. Sachs, «In Fairness to Freud: A Critical Notice of The Foundations of Psychoanalysis», στό J. Neu (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Freud*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1991, σ. 309-338.

κομψής φιλοσοφικής έπιθεσης του Γκρούνμπαουμ.⁵⁷ Τό ίδιο συνέδη και τή δεκαετία του '90 μέ τήν έπιθεση του Σέρλε (Searle)⁵⁸ στόν Φρόντιντ και τήν ύπονόμευση τής έπιθεσης αύτής από άλλους.⁵⁹

Παρά τίς πραγματικές και τίς ύποστασιοποιημένες άδυναμίες τής άναπτυξιακής σκέψης του Φρόντιντ, τό έρωτημα πού έπανέρχεται είναι αν ξέχουμε τελειώσει μαζί του. Κρίνουμε πώς όχι.

Η «Έπιστροφή» στά κείμενά του πού τόσο πειστικά προτείνει ή Grubrich-Σημίτη⁶⁰ είναι μιά σοφή συμβουλή, είδικά γιά τούς άναπτυξιακούς ψυχολόγους, όχι μόνο γιατί ο Φρόντιντ ήταν ένας από τούς πρωτεργάτες πού έβγαλαν τά άναπτυσσόμενα βρέφη και τά παιδιά από τήν αφάνεια και τά κατέστησαν ύποκείμενα συστηματικῶν μελετῶν, άλλα γιατί στά κείμενά του ύπάρχει άκομη πολύ ώλικό γιά έμπνευση, σκέψη, διάλογο, άμφισβήτηση, διαφωνία, νέες προτάσεις και φρέσκια έρευνα. Παράδειγμα, ή έμφαση του Φρόντιντ: στό νόημα τής άτομικής έμπειρίας κατά τήν όντογένεση, στίς παραλλαγές και τίς μεταστροφές τού νοήματος, στόν κονστρουκτιβισμό, στό ρόλο τής μή συνειδητής δραστηριότητας και τῶν καθηλώσεων στήν άναπτυξη, στήν άναπτυξιακή σειρά έκδήλωσης τού φυσιολογικοῦ και αποκλίνοντος άγγους στήν όντογένεση, στήν άναπτυξιακή άξια τῶν δυαδικῶν, πολυπρόσωπων και γενεαλογικῶν σχέσεων, στό τίμημα πού πληρώνουν τά παιδιά γιά τή γονεϊκή άσφαλεια, στό ρόλο τῶν συναισθημάτων στήν άναπτυξη κ.ά.⁶¹ Έπιστροφή στά κείμενά του, όχι μόνο γιά νά γνωρίσουμε τόν τρόπο τής σκέψης και τίς άτραπους τής βῆμα μέ βῆμα έπίπονης έργασίας του, τήν «ἀγέραστη ὄμορφιά τής γραφῆς του», οπως τονίζει ή Grubrich-Σημίτη,⁶² όχι μόνο γιά νά κατανοήσουμε πῶς μετέβαλε θεμελιακά τή στάση μας πρός τό παιδί και

⁵⁸ J. R. Searle, *The Rediscovery of Mind*, Bradford/MIT Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1992.

⁵⁹ T. Natsoulas, «A Rediscovery of Sigmund Freud», περ. *Consciousness and Cognition*, τχ. 4, (1995), σ. 400-322.

⁶⁰ I. Grubrich-Σημίτη, Έπιστροφή στά κείμενα τού Φρόντιντ, Τρίαψις Λόγος/Έξαντας, Αθήνα 2002.

⁶¹ Βλ. σημ. 8, 9, 13, 22, 23, 27 και 53.

⁶² Στόν Πρόλογο τής Ilse Grubrich-Σημίτη στήν έλληνική έκδοση τού έργου τῶν Ernst Freud, Lucie Freud και Ilse Grubrich-Simitis (ύπό έκδοση). Sigmund Freud, *H ζωή του σέ εικόνες και λέξεις*, έπιμ. Γ. Κουγιουμουζάκης, μετρ. M. Μαρκοδημητράκη, K. Ανδρουλίδης, Γ. Κουγιουμουζάκης, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ήράκλειο.

περιόρισε σημαντικά τήν ύποκρισία του πολιτισμοῦ, ὅπως σημειώνει ὁ "Αισσλερ (Eissler),⁶³ ἀλλά καὶ γιατί μιὰ ἄλλη, πιό προσεκτική ἀνάγνωση μπορεῖ νά μᾶς ἀποκαλύψει ἐναν γεμάτο ἵχμαδα Φρόντ, νά ύποστηρίζει τό 1895 ὅτι «τό ξύπνημα τῆς γνώσης στό βρέφος ὀφείλεται στήν ἀντιληψη τοῦ ἄλλου», τοῦ Συνανθρώπου, αὐτῆς τῆς «πρώτης δύναμης» τοῦ βρέφους, ὅπως τονίζει ἡ Τζαβάρα⁶⁴ — ἔστω κι ἂν ἀργότερα ὁ Φρόντ ύποτίμησε τόν ἀρχικό ψυχολογικό ἔξοπλισμό τοῦ νεογνοῦ καὶ τοῦ βρέφους.

Προφανῶς ὁ Φρόντ δέν μελέτησε «συστηματικά» τήν ἀνθρώπινη ἀναπτυξή — τουλάχιστον ὅπως τό ἔκαναν ἀργότερα ἄλλοι ψυχαναλυτές καὶ οἱ ἀναπτυξιακοί ψυχολόγοι — ὅμως οἱ παρατηρήσεις πού ἔκανε ἥταν καίριες καὶ συνεχίζουν νά εἶναι καίριες. Προφανῶς ἡ κλινική χροιά πολύ συχνά κυριαρχεῖ στίς ἑρμηνεῖες τῶν ἀναπτυξιακῶν του παρατηρήσεων. Ἀκόμη καὶ ἔτσι ὅμως ἐπηρέασε καταλυτικά τίς ἀναπτυξιακές ἐργασίες τῶν συνεχιστῶν του. Κατά περίπτωση ἐπηρέασε σημαντικά ἡ λιγότερο σημαντικά τήν ἀναπτυξιακή ψυχολογία τοῦ 20οῦ αἰώνα καὶ ἔξακολουθεῖ νά ἐμπνέει καὶ κατά τόν 21ο αἰώνα, μέ χαρακτηριστικά παραδείγματα αὐτά τοῦ Μπρύνερ καὶ τοῦ Χόμπσον (Hobson).

Ο Μπρύνερ ἀποκαλεῖ τόν Φρόντ «ἥρωα τῆς διανόησης» καὶ ἔναν ἀπό τούς «τρεῖς τιτάνες τῆς Ἀναπτυξιακῆς Ψυχολογίας»⁶⁵ — ὁ Πιαζέ καὶ ὁ Βυγκότσκυ εἶναι οἱ ἄλλοι δύο. Ο Μπρύνερ ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπό τόν Φρόντ, ἔχει συμφωνήσει καὶ διαφωνήσει σέ ἔναν συνεχή καὶ πολύχρονο διάλογο μαζί του. Στίς μέρες μας ὁ Μπρύνερ προσκαλεῖ τούς ψυχαναλυτές νά σκεφτοῦν κατά πόσον τό νόημα κατά τήν ὄντογένεση εἶναι τόσο ἡ μόνο μά ἀτομική ὑπόθεση:

Ἡ συμμετοχή τοῦ ἀνθρώπου μέσα στήν κουλτούρα καὶ ἡ πραγμάτωση τῶν ψυχικῶν του δυνάμεων μέσω τῆς κουλτούρας καθιστοῦν ἀδύνατη τήν οἰκοδόμηση μιᾶς ἀνθρώπινης ψυχολογίας ἀτομικιστικά προσανατολισμένης [...]. Δυνάμει τῆς συμμετοχῆς του στήν κουλτούρα, τό νόημα καθίσταται δημόσιο καὶ «μεριστό» (*shared*) [...]. Τό παιδί δέν είσερχεται στή ζωή τῆς ὁμάδας του σάν ἔνα ἴδιωτικό καὶ αὐτιστικό μέρος τῶν πρωτογενῶν διαδικασῶν, ἀλλά σάν ἔνας συμμετέχων σέ μιά μεγαλύτερη δημόσια διαδικασία στήν ὅποια γίνεται διαπραγμάτευση τοῦ δημόσιου

⁶³ Βιογραφικό σημείωμα γιά τόν Φρόντ ἀπό τόν K. R. Eissler, στό ἔργο τῶν Ernst Freud, Lucie Freud καὶ Ilse Grubrich-Simitis (ύπό ἔκδοση), ὥ.π., σ. 82.

⁶⁴ E. Τζαβάρα, ὥ.π., σ. 77.

⁶⁵ J. Bruner, *Acts of Meaning*, ὥ.π., σ. 14 καὶ τοῦ ἴδιου *Actual Minds*, ὥ.π., σ. 139-149.

νοήματος. Στή διαδικασία αύτή δέν μπορεῖ νά έπωφεληθεῖ ἀπό τό νόημα ἔκπτος και ἀν τό μοιραστεῖ μέ τούς ἄλλους [...].⁶⁶

Τύπαρχει ἄραγε κάποια άναπτυξιακή γραμμή ἀνάμεσα στή δημόσια συν-δημιουργία τοῦ νοήματος πού προτείνει ὁ Μπρύνερ, στό άναπτυξιακό πέρασμα ἀπό τό διαψυχικό στό ἐνδοψυχικό πού προτείνει ὁ Βυγκότσκου, στό παιδί πού δραστήρια ἐμπλέκεται στήν άναπτυξη τῆς γνώσης πού προτείνει ὁ Πιαζέ και στόν «ὅμοιο» Συνάνθρωπο πού ξυπνᾶ τή βρεφική γνώση πού προτείνει ὁ Φρόυντ; Σήμερα γνωρίζουμε ἐν μέρει τήν ἀπάντηση, λόγω τῶν ἔρευνῶν πού ἔγιναν τά τελευταῖα τριάντα πέντε χρόνια, κυρίως στό χῶρο τῆς βρεφικῆς ἀνάπτυξης,⁶⁷ ἔρευνῶν πού τόσα ὄφειλουν στούς τέσσερεις παραπάνω πρωτοπόρους.

“Αν οι τρεῖς ἀπό αὐτούς ζοῦσαν (συνέδη στόν Μπρύνερ πού ζεῖ)⁶⁸ θά τούς ὁδηγοῦσαν σέ βασικές ἀναθεωρήσεις θεμελιακῶν τυμηάτων τῶν θεωριῶν τους – ὁ Φρόυντ τό ἔκανε ἀνοιχτόμυαλα μόνος του, πόσο μᾶλλον ἀν εἶχε μπροστά του τούς σύγχρονους καρπούς τῆς ἔρευνας.

Ο ψυχαναλυτής Χόμπσον δείχνει, μεταξύ ἄλλων, μέ ποιόν τρόπο συνομιλεῖ ὁ Φρόυντ μέ τούς Πιαζέ, Βυγκότσκου και Μπρύνερ πάνω στόν πρωτογενή ρόλο τοῦ ἔξαρχης αὐθόρυμητου διαψυχικοῦ μοιράσματος,⁶⁹ τό ὅποιο στήν ὄντογενετική πορεία καθίσταται ἐνδοψυχική κατηγορία – παρά τή διαφωνία τοῦ Πιαζέ.

Οταν ὁ Χόμπσον, σέ κάποιο σημεῖο τοῦ προκλητικοῦ βιβλίου του, ἀρχίζει νά περιγράφει τήν ἀναπτυξιακή θεωρία τοῦ Φρόυντ, ξαφνικά συνειδητοποιεῖ ὅτι «τήν ἴδια στιγμή [...] παραθέτω ἔρευνα πού δέν εἶναι πράγματι ψυχαναλυτική». ⁷⁰ Ή μή ψυχαναλυτική ἔρευνα, πού – ἀπό παραδρομή – παραθέτει ὁ Χόμπσον τήν ὥρα πού περιγράφει τή θέση τοῦ Φρόυντ, προέρχεται ἀπό τή σύγχρονη βρεφική ψυχολογία, ἀπό τά βρέφη τοῦ εἰδούς μας πού δέν εἶναι «μωρά».

Στόν δυνητικό αύτό διάλογο, οι παραπάνω τέσσερεις στοχαστές σίγουρα καλωσορίζουν τόν Δαρβίνο, γιατί ἔχει πολλά νά μάθει και πολλά νά τούς/μᾶς πεῖ γιά τό ρόλο τῶν συγκινήσεων, ὅχι μόνο κατά

⁶⁶ J. Bruner, *Actus of Meaning*, ὥ.π., σ. 12-13.

⁶⁷ Βλ. σημ. 8, 9, 13, 14, 22, 23, 26, 40, 44 και 53.

⁶⁸ J. Bruner, *Δημιουργώντας Ιστορίες...*, ὥ.π.

⁶⁹ P. Hobson, *The Cradle of Thought. Exploring the Origins of Thinking*, MacMillan, Λονδίνο 2002.

⁷⁰ ὥ.π., σ. 162.

τήν ἔξελιξη τῶν εἰδῶν, ἀλλά καὶ κατά τήν ὄντογένεση καὶ μάλιστα γιά τό ρόλο τους στήν ἀρχή τῆς ζωῆς.⁷¹ Τότε πού βρέφος, μάνα, πατέρας (ἀδέρφια, γιαγιάδες καὶ παπποῦδες) —αὐτό ὑποστηρίζουμε— δημιουργοῦν ἀπό κοινοῦ τήν ψυχολογική μήτρα τῆς συν-ανάπτυξής τους, μέ διυποκειμενική συμπάθεια καὶ μοίρασμα ἔγνοιας, ἐπιθυμιῶν, πρόξεων, προθέσεων, πείρας, γνώσης, πολιτισμικῶν πρακτικῶν, ἀσυνείδητων φαντασιώσεων, προσδοκιῶν, ρυθμικῶν σωματικῶν κινήσεων, μουσικῆς καὶ συν-κινήσεων.⁷² Οἱ τελευταῖς μεταφέρονται/μεταβιβάζονται ταχύτατα ἀπό ψυχισμό σέ ψυχισμό, συνδέουν (ἢ τσακίζουν) ψυχισμό μέ ψυχισμό καὶ μέσα σέ «όμαλές» συνθῆκες δένουν μέ συνεκτικούς ἀρμούς τήν σχέση καὶ κυρίως τήν ἀνάπτυξή της. Καὶ ὅλα αὐτά κάτω ἀπό τήν ἔξαρχης συντονισμένη λειτουργία τοῦ συνειδητοῦ καὶ τοῦ ἀσυνείδητου/διαισθητικοῦ συστήματος μας. Μοίρασμα σέ ἀσυνείδητο καὶ συνειδητό ἐπίπεδο. Ταυτόχρονα. Μέ χρονικό καὶ ψυχολογικό συντονισμό — μέ λόγια, μέ μισόλογα, μέ φελλίσματα, μέ φωνούλες, μέ σιωπές, μέ βλεμματικές ἐπαφές, μέ χάδια, μέ κινήσεις, μέ μιμήσεις, μέ ἐναλλαγές σειρᾶς, μέ συμπτώσεις δράσης, μέ ἀκαριαῖες ταυτίσεις. Αὐτό πού κάνει σήμερα τό βρέφος ἀπό κοινοῦ μέ τόν Συνάνθρωπο, αὔριο θά τό κάνει μόνο του στήν πράξη, στή σκέψη, στήν κοινωνική καὶ τήν ἡθική σφαίρα, τονίζουν οἱ Βυγκότσκυ, Φρόυντ, Μπρύνερ καὶ πολλοί ἄλλοι— παρά τίς ἀντιρρήσεις τοῦ Πιαζέ. Ἐξεικτική καὶ ἀναπτυξιακή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά ἔξαρταται στήν ἀρχή τῆς ζωῆς ἀπό τόν ἄλλο, νά ἐπηρεάζεται καὶ νά ἐπηρεάζει τόν ἄλλο, νά κουβαλάει στό νοῦ του τόν ἄλλο καὶ μέσω αὐτοῦ τήν κοινή κουλτούρα — γιά τό καλό ἢ τό κακό του. Ἀμφίδρομες ροές ψυχολογικοῦ περιεχομένου, ροές ἀναγκαῖες γιά τή σταδιακή συν-ανάπτυξη καὶ ἀπαρτίωση τῶν ἐπιμέρους συστημάτων τοῦ παιδιοῦ, τήν ἀνάπτυξη τῆς σχέσης καὶ τήν ἀνάπτυξη τῆς γονεϊκότητας, χωρίς τήν ὅποια τό εἶδος μας θά ἐκλείψει, λόγω τῆς παρατεταμένης βρεφικῆς ἡλικίας. Οἱ ἀναπτυξιακές ίδεες τῶν παραπάνω τεσσάρων πρωτοπόρων δέν εἶναι ἄτρωτες στήν κριτική.⁷³ Ἀκόμη καὶ ἔτσι

⁷¹ C. Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη (1872/1998).

⁷² C. Trevarthen, «Action and Emotion in Development of Cultural Intelligence: Why Infants Have Feelings Like Ours», στό J. Nadel & D. Muir (ἐπιμ.), *Emotional Development*, Oxford University Press, 'Οξφόρδη 2005, σ. 61-91.

⁷³ J. Bruner, Δημιουργώντας Ιστορίες..., ὥ.π., σ. 145-149.

ώμως, έξακολουθούν νά έμπνέουν μέ πολλούς τρόπους ὅσους δέν όνειρεύονται μιά συγχώνευση, ἀλλά μιά νέα θεωρία πού δέν θά έξαντλεῖται στήν προσφορά τους, ἀλλά στή σύλληψη μᾶς πιό συνεκτικῆς —καί πάλι προσωρινῆς— προοπτικῆς γιά τήν άναπτυξη, ἀφοῦ ἔσχατος ἐπιστημονικός λόγος γιά τήν άναπτυξη μᾶς φαίνεται πώς εἶναι δύσκολο νά υπάρξει.

Παρά τήν οἵηση τῶν παροντοκεντρικά προσανατολισμένων ἐπιστημῶν τοῦ καιροῦ μας, στόν δυνητικό αὐτό διάλογο οἱ παραπάνω πέντε πρωτοπόροι μέ χαρά, νομίζουμε, θά καλωσόριζαν τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τούς Τραγικούς, τόν Ἀριστοφάνη, τόν ψυχοκαθαρτή Μελάμποδα, τούς Ἰπποκρατικούς, τόν ἵδιο τόν Οἰδίποδα, τήν Ἡλέκτρα καί τόν ξεχασμένο Ίεροκλή —εἰδικά ὁ Φρόσυντ. Οἱ ἀρχαῖοι (Ἰνδοί, Λατίνοι, Μεσοποταμοί, Κινέζοι, "Ελληνες, κ.ἄ.) ἔχουν πολλά νά μάθουν καί πολλά νά τούς/μᾶς ποῦν γιά τήν κωμικο-τραγική πορεία τῆς ἔξέλιξης τοῦ παράξενου εἴδους μας καί τίς κοινές καί ταυτόχρονα μοναδικές τροχιές άναπτυξῆς τῶν μελῶν του. Στό χέρι μας εἶναι νά συνδράμουμε ώστε νά γίνει πραγματικός ὁ δυνητικός διάλογος.

Οἱ παραπάνω καί ἄλλοι πρωτοπόροι υπάρχουν μέσα ἀπό ἔμας λόγῳ τῆς ἰσχύος στό χρόνο καί τῆς ἰχμάδας τῶν άναπτυξιακῶν ἴδεῶν τους. "Αν τούς καλέσουμε θά ἔρθουν. "Οσες φορές τούς καλοῦν πᾶνε σέ τάξεις, σέ ἐργαστήρια, σέ ἐρευνητικές ὄμάδες, σέ συμπόσια, σέ θεραπευτικές συνεδρίες, τήν ὥρα πού δημιουργοῦνται ὑποθέσεις, τούς μῆνες πού ἐρμηνεύονται δεδομένα, τά χρόνια πού γράφονται ἄρθρα καί βιβλία. Καλέσαμε τόν μοναδικό ἐν ζωῇ ἀπό τούς παραπάνω πρωτόπρορους, τόν Μπρύνερ, ἐτῶν ἐνεήντα. Ήρθε δύο φορές στήν Κρήτη τά τελευταῖα τέσσερα χρόνια. Ήρθε φέροντας μαζί του τόν Σοφοκλή, τόν Αἰσχύλο, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Φρόσυντ, τόν Πιαζέ, τόν Βυγκότσκυ, τόν Δαρβίνο καί πολλούς ἄλλους. "Ας τούς φιλοξενήσουμε, προσφέροντάς τους τόπο στό νοῦ μας, χρόνο ἀπό τό χρόνο μας. "Ας τούς περάσουμε στίς νέες γενιές ἔστω κι ὃν χρειαστεῖ —ἐμεῖς ἡ οἱ νεότεροι— νά τούς στενοχωρήσουμε λίγο ἡ πολύ μέ τίς ὄποιες διαφορετικές θέσεις μας. Η αὐτονόητη συνεργασία καί ἡ διαπραγμάτευση τοῦ ὄποιου νοήματος εἶναι τό μόνο πού μποροῦμε νά ἀντιτάξουμε στούς καιρούς τῆς κατακερματισμένης ἐπιστήμης, μέσα σέ ἔναν οίνοει «παγκοσμιοποιημένο», ἀλλόκοτο κόσμο, πού ἐλάχιστα νοιάζεται τί θά ἀπαντήσει στίς γενιές πού ἔρχονται γιά τήν ποιότητα τῶν συνθηκῶν άναπτυξῆς καί γιά τήν παιδεία τους.

TIMH: 15€
ISSN: 0028-1735

